

РОЗВИТОК АВТОНОМІЇ В УНІВЕРСИТЕТАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ, СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХІХ СТ. (НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Перші наукові дослідження з історії російських університетів з'явилися в другій половині ХІХ ст. І серед них слід, насамперед, відзначити публікацію професора Київського університету В. Іконнікова [5]. Автор зробив одну з перших спроб простежити розвиток університетської ідеї в Російській імперії і її втілення в життя упродовж 150 років. Він розглядав історію університетів у тісному зв'язку з громадським життям країни і, будучи людиною ліберальних поглядів, негативно оцінював урядову політику щодо університетів у кінці царювання Олександра І і за правління Миколи І і з задоволенням зазначав позитивні зрушення при Олександрі ІІ.

У наступні роки було зроблено ще кілька спроб дати огляд історії російських університетів В. Разумовський, С. Рождественський, П. Ферлюдіним [8, 9, 11]. Особливо варто виділити нарис П. Мілюкова [7]. У цьому нарисі докладно описувався розвиток російських університетів до кінця ХІХ ст., містився багатий фактичний і статистичний матеріал.

У ХІХ ст. виникла й одержала своє оформлення університетська система, виявилися її особливості, роль університетів надзвичайно піднялася в культурному і громадському житті; було прийнято 4 університетських статuti, кожен з яких визначав особливості певного етапу у розвитку університетів.

Університетський статут 1804 р. виходив з досвіду ряду західноєвропейських університетів і враховував майже столітню до того часу історію університетської освіти в Росії. Він був дуже великий за обсягом, складався з 16 розділів, що включали 187 статей.

У першу чергу визначалося, що таке університет – “высшее ученое сословие, для преподавания наук учрежденное. В нем готовится юношество для вступления в различные звания государственной службы”. Статут вказував, що університет знаходиться під начальством МНО і в особливому керуванні попечителя навчального округу, який призначався з числа членів Головних училищ правління при МНО. Зазвичай це були державні чиновники, які перебували в основному в столиці і не докучали університетам дріб'язковою опікою [1].

За статутом університети отримували велику автономію і небачену в тодішній Росії демократію при вирішенні своїх внутрішніх питань, але все ж не вдалося запровадити, за прикладом німецьких університетів, свободу викладання, так як не вистачало професорів, і свободу навчання – через недовіру до самодіяльності студентів. Навчальною роботою керувала Рада під головуванням ректора, складена з усіх професорів та ад'юнктів. Вирішення господарських питань і судова влада над усіма університетськими чинами здійснювалася Правлінням, в яке входили: ректор – голова, декани факультетів

і “неодмінний” голова, який призначається попечителем з числа ординарних професорів.

Особливе значення мало те, що за статутом здійснювалася виборність ректора і деканів, професорів і ад’юнктів, основні питання університетського життя обговорювалися і вирішувалися колегіально: Радою та Правлінням університету, факультетськими зборами; ректор і декани, приймаючи одноосібні рішення з важливих питань, доповідали про них на Раді або зборах, вони ж звітували перед черговими виборами про виконану роботу. За статутом ректор обирався на 1 рік, але в 1809 р був встановлений трирічний термін повноважень ректора.

Для спостереження за порядком і благочинністю в університеті попечитель призначав інспектора з числа ординарних професорів. Статут наділяв великими правами факультетські збори, розв’язував важливі питання: розподіл лекцій, проведення іспитів, присвоєння ступенів і т. д.

За статутом 1804 р. університет ставав центром навчального округу, з 6 ординарних професорів створювалася училищна рада університету, яка здійснювала контроль за всією роботою гімназій і училищ округу, а професори систематично їх інспектували.

Таким чином, статут 1804 р. був важливим кроком у розвитку університетської освіти в Росії, створив небачену в умовах самодержавства автономну систему, сприяв підвищенню престижу університетів і вдосконаленню їх роботи. Наступні події показали, що статут 1804 р. виконувався лише на папері, тому що не відповідав дійсності.

Статут 1835 р. змінив структуру університету: створювалося три факультети – медичний, юридичний, філософський з двома відділеннями (фізико-математичним та історико-філологічним), число кафедр збільшувалося до 53, вперше формувалися кафедри російської історії, історії та літератури слов’янських наріч і деякі інші.

За новим статутом всі, ті хто вступали до університету, склали іспити; від них могли звільнити тільки, якщо закінчив гімназію з хорошим атестатом. Термін навчання був продовжений на юридичному та філософському факультетах до 4 років, а на медичному – до 5. Встановлювалися канікули: з 10 червня по 22 липня і з 20 грудня по 12 січня. Студенти, які відмінно закінчили університет, могли відразу отримати ступінь кандидата, а решта допускалися до іспиту на кандидата. Статут розширював адміністративний нагляд за студентами, зобов’язував їх носити певну форму. Те, що не увійшло до статуту, відбулося в “Правилах іспитів для бажаючих вступити до університету”, прийнятих МНО у 1837 р.

Статут передбачав, що університет має свою цензуру, вільно і безмитно випишував з-за кордону навчальні посібники, зарубіжна література для університетів не піддавалася цензурі. Університети отримали право засновувати особливі наукові товариства для спільного вивчення будь-якої науки, статути яких затверджувалися міністром.

Оцінюючи в цілому статут 1835 р., можна відзначити, що він уже сильно відійшов від статутів західноєвропейських університетів, що в ньому

відображені багато рис власне російської системи. Він зіграв велику роль в успіхах російської освіти в наступне десятиліття.

Поворот в університетській політиці почався вже з 1846-1847 рр. і пов'язаний був з подіями в Київському та Харківському університетах, де виявили конспіративні студентські організації поляків і українців. Імператорськими наказами ці університети були підпорядковані генерал-губернаторам, скасовувалися багато університетських свобод, скорочувалася виборність, посилювався поліцейський нагляд. Частина прогресивних професорів була звільнена, деякі пішли в інші сфери діяльності, скоротилася кількість учених, які прибували з-за кордону.

Реформу університетів і всієї системи освіти в 60-х роках XIX ст. уряд готував ґрунтовно, з великою старанністю та енергією. Спочатку, в 1862 р., проект університетського статуту, підготовлений комісією, широко обговорювався в усіх університетах Росії. Одночасно були відряджені за кордон для вивчення устрою університетів у найбільших країнах Західної Європи представники російських університетів. Проект статуту було перекладено на іноземні мови й розповсюджено за кордоном. Дороблений проект знову був розісланий по університетах з метою його широкого обговорення. Така практика стала унікальним свідченням співробітництва уряду із громадськістю при розробці реформи вищої освіти [3].

Статут 1863 р. був середнім між статутами 1804 р. та 1835 р. Він відрізнявся від інших тим, що давав університетам: 1) більшу самостійність у справах внутрішнього управління; 2) кращу наукову й матеріальну організацію викладання; 3) стосовно студентів – посилював вплив наукової корпорації й авторитет університетської влади [4, с. 5].

Центральна ідея статуту – автономія професорської корпорації на чолі з виборним ректором. Відновлено університетський суд, причому його діяльність поширювалася лише на вчинки, що не виходять за межі університетської корпорації. Інспектора обирала Рада.

Слід зазначити, що статут 1863 р. у своєму первісному вигляді проіснував недовго. Р. Г. Еймонтова справедливо стверджує, що “нет оснований говорить, что новый Устав предоставил университетам самоуправление” [12, с. 174]. Неправильний розподіл функцій між різними органами університетського управління, тобто прагнення укладачів статуту розширити коло діяльності ради призвело до того, що рада стала безпосереднім розпорядником і адміністратором усіх справ університету, перетворив інші органи університетського управління на механічних виконавців волі ради. Далі, за статутом 1863 р., попечитель став позауніверситетською владою, без засобів впливу на підлеглу йому установу, оскільки попечитель не мав права брати участь у засіданнях ради і правління, одержувати відомості щодо університетських справ, на що він мав право за §§52 і 58 статуту 1835 р. Таке становище призвело до зниження авторитету попечителів і самих університетів. Помилковий принцип, який встановлював статут 1863 р., що студентів варто розглядати як “окремих відвідувачів університету, що не мають між собою нічого спільного”, завдав великої шкоди університетській справі [9, с. 25–26].

Крім того, статутами 1804 р. 1835 р. не заборонялися ні студентські асоціації, ні особливі студентські бібліотеки, читальні, допоміжні й позичкові каси. Все це категорично заперечувалося статутом 1863 р. [10].

Університетська реформа 1863 р., незважаючи на свою половинчастість і непослідовність, мала велике значення для становлення вищої освіти й розвитку університетської науки в Росії. Університети одержали певні можливості для перебудови наукової й навчальної роботи відповідно до потреб капіталістичного розвитку країни. “Вида в Уставе 1863 г. вынужденную уступку”, – підкреслює Р. Г. Еймонтова, – “самодержавие выполняло содержащиеся в нем обещания неохотно, с опозданием, а порой совсем не выполняло. Устав фактически за всё время своего действия осуществлялся в урезанном виде” [12, с. 196]. З кінця 60-х років уряд почав приймати постанови, що суперечили статуту або скасовували його окремі статті. У Міністерстві в 1872 р. вже було порушено питання про перегляд статуту, почалася підготовка контрреформи (в 1875 р. створена комісія з підготовки нового проекту), що і завершилося створенням статуту 1884 р., який “упразднил всякое выборное начало, порвал связь между университетской коллегией и органами университетского самоуправления, которые превратились в чиновничьи учреждения, подчиненные и руководимые исключительно высшей учебной администрацией на принципах бюрократической организации” [11, с. 29]. І хоча контрреформа 1884 р. негативно позначилася на діяльності університетів, вона не змогла повністю ліквідувати позитивні результати попередніх університетських реформ [3].

Що ж являв новий статут? У чому його корінні відмінності від статуту 1863 р.? Як він був сприйнятий громадськістю та самими університетами? Основна ідея нового статуту – надати університетам статус державних установ, а всіх працівників в них зробити державними чиновниками. Звідси призначення та затвердження ректорів, деканів, професорів, завідувачів кафедрами, доцентів і т.д., а не виборність, як було за старим статутом. Так, ректор тепер вибирався міністром з ординарних професорів, що пропонувалися університетом, і призначався імператорським указом на 4 роки, можливо було продовження повноважень ще на один термін. Декани обиралися попечителем та призначалися наказом міністра. Професорські вакансії заміщалися міністром за власним розсудом, він міг при цьому абсолютно не враховувати пропозиції університету. Повну владу над університетом отримував попечитель, тільки через нього здійснювався зв'язок університету з міністерством, більшість питань університетського життя вирішувалося лише з санкцій попечителя. Набагато були зменшені функції Ради університету, вона тепер фактично вирішувала тільки навчальні питання.

Розширилися функції Правління за рахунок Ради та університетського суду (він був ліквідований). Підвищено було значення інспекторів, що тепер підпорядковувалися безпосередньо попечителю.

На всіх факультетах, крім медичного, було скорочено кількість кафедр, знижено роль факультетських зборів, розширено права деканів.

Отже, статут 1884 р. вніс великі зміни в університетські порядки, позбавив університети багатьох прав і привілеїв. Так, Д. Менделєєв писав у “Вестнику

Европы”: “Профессура, с тех пор как действует нынешний университетский устав, требует не преданности науке, не самобытности, а только ученой степени, так как назначение профессора ведется путем чисто канцелярским, не спрашивая суждения людей, посвятивших себя научной работе” [1, с. 34]. Не випадково тому вже незабаром почали видаватися інструкції та постанови, що змінювали або зупиняли дію окремих положень статуту 1884 р., але вони не стосувалися його духу, а зачіпали тільки окремі деталі навчального процесу [1].

Таким чином, університетські статuti відіграли значну роль у становленні вищої освіти у Російській імперії, регламентуючи всі сторони університетського життя – від адміністративно-господарської до науково-викладацької діяльності. Саме завдяки статутам дореволюційних університетів була сформована стійка структурно-організаційна схема вищої освіти, заснована на таких структурних одиницях, як факультет, кафедра, лабораторія. У науковий обіг назавжди ввійшли такі терміни, як ректор, декан, професор, доцент. Ставши основою університетського життя, як і принципи автономії, самоврядування, організації навчання, вони надовго пережили університети XIX століття й стали традиційними [3].

Список використаної літератури

1. Аврус А. И. История российских университетов : курс лекций / А. И. Аврус. – Саратов : ГосУНЦ “Колледж”, 1998. – 128 с.
2. Багале́й Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования : 1805-1905 гг. / Д. И. Багале́й, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х. : Тип. ун-та, 1906. – 329 с.
3. Бортник Л. А. Сторінки історії Харківського університету: статут 1884 року та його наслідки / Л. А. Бортник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2003. – № 603. – С. 17–23.
4. Воробьёв В. А. К истории наших университетских Уставов / В. А. Воробьёв // Русская мысль. – 1905. – № 12. – С. 1–10.
5. Иконников В. С. Русские университеты в связи с ходом общественного образования // В. С. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – № 10. – С. 492–550.
6. Капнист П. А. Университетские вопросы / П. А. Капнист // Вестник Европы. – 1903. – Т. 6. – С. 167–218.
7. Миллюков П. Н. Университеты в России // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург : Типография акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. 34А. – С. 788–800.
8. Разумовский В. И. К истории университетов и медицинских факультетов / В. И. Разумовский // Вопросы образования. – 2008. – №1. – С. 256–282.
9. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности МНП : 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб. : Издание Министерства народного просвещения, 1902. – 786 с.
10. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 1 : 1802-1825. – СПб., 1873. – 1007 с.
11. Ферлюдин П. И. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Выпуск. 1. Академия наук и университеты / П. И. Ферлюдин. – Саратов, 1894. – Типо-литография П. С. Феокритова, Никольская ул., собственный дом. – 208 с.
12. Эймонтова Р. Г. Университетская реформа 1863 г. / Р. Г. Эймонтова // Исторические записки ; отв. ред. А. Л. Сидоров. – М., 1961. – Т. 70. – С. 163–196.